

The Mechanism of Guidance and Misguidance in the Holy Quran from the Perspective of Sociology of Communication

Abolfazl Fat'h-abadi¹

1. Ph.D., Faculty of Social Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Abolfazl.Fathabadi@yahoo.com

Received: 2025/09/30; Accepted 2025/10/31

Extended Abstract

Introduction and Objectives: The Holy Quran, as the final revealed divine scripture in Islam, serves as the principal source of guidance for humanity. Conceptually, it can be analyzed as a communication message in which God Almighty functions as the sender, the Prophet Muhammad (PBUH) as the intermediary or messenger, and all human beings as the recipients. The ultimate objective of this divine message is to lead humanity toward the straight path of God, ensuring moral, spiritual, and social development. However, the reception of this message does not invariably result in guidance; individuals may encounter misguidance depending on the dynamics of the communication process. This perspective allows for the analysis of guidance and misguidance as a mechanism of communication, providing a sociological framework for understanding human interactions with the divine message.

In the field of sociology of communication, different theoretical schools offer varied emphases on the communication process. The process school, for example, highlights the centrality of the sender and the message itself, implying that the guidance or misguidance of individuals is predominantly determined by the qualities of the message and the

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

sender's intentions. Conversely, the semiotic school prioritizes the role of the audience, asserting that the meanings constructed by the recipients—shaped by their social, cultural, and psychological backgrounds—determine the effectiveness of communication. The Islamic school of communication, as discussed in contemporary scholarship, proposes an integrative approach, acknowledging that guidance or misguidance results from the interaction of four elements: the sender (God), the message (the Quran), the audience (human recipients), and the meaning that recipients ascribe to the message during interpretation. The primary research question addressed in this study is whether guidance and misguidance are determined solely by God and the Quran, solely by the recipients of the message, or through an integrated mechanism in which both the divine sender and human recipients participate. To answer this question, the present study employed an archival research methodology, emphasizing textual analysis of the Quran, supplementary religious and Sufi literature, and academic studies on communication theories. Archival research is particularly suited for this topic, as written texts provide the most reliable sources for understanding both historical interpretations and contemporary analyses of Quranic guidance. The study analyzed the Quranic text through the lens of three major communication schools: the process school, the semiotic school, and the Islamic school of communication. The analysis examined key themes regarding the mechanism of guidance (hidayah) and misguidance (dalalah) and sought to reconcile the interaction between the message, its sender, and its audience. The findings demonstrate that while the Quran constitutes a divine message aimed at leading humanity toward guidance, the mere existence of the message does not guarantee that all recipients will follow the straight path. Certain Quranic verses illustrate that the divine intention alone does not automatically ensure the guidance of individuals, emphasizing that human perception, interpretation, and context significantly influence the outcome.

The findings reveal that human recipients encounter the Quranic message uniquely, influenced by their social and cultural backgrounds, cognitive abilities, psychological states, and situational contexts. Each individual interprets the message differently, which may align or conflict with the intended guidance of the sender. This implies that the mechanism of guidance is neither unilateral nor absolute; instead, it is a complex interplay between divine intent, textual content, and human reception. Consequently, understanding misguidance requires examining not only the inherent qualities of the Quran and the di-

vine intention but also the interpretive frameworks and lived experiences of the audience. This study highlights that being a Muslim or simply being exposed to the Quranic message does not automatically result in guidance. Reliance on the Quran alone does not guarantee moral and spiritual alignment with divine objectives. As illustrated by the Hadith of Al-Thaqalayn and Quranic verses such as Surah Al-Kahf, verse 17, the Quranic text necessitates exposition and interpretation by qualified guides to facilitate proper understanding and practical application. These guides serve as intermediaries who interpret, contextualize, and transmit the intended meanings of the divine message, thereby enabling individuals to follow the path of guidance.

The research further demonstrates that guidance and misguidance cannot be fully explained by a single theoretical perspective. From the process school viewpoint, which emphasizes the sender and the message, a deterministic interpretation emerges, suggesting that God and the Quran alone are decisive in determining human guidance. This perspective, however, neglects the active role of human perception and interpretation. Conversely, the semiotic school, which foregrounds the recipient and the meanings they ascribe to the message, presents a delegation-based model in which guidance is entirely contingent upon individual and collective interpretations. While this perspective recognizes human agency, it risks diminishing the authority and intentionality of the divine sender.

The Islamic school of communication offers a balanced, integrative model that synthesizes elements of both determinism and delegation. This approach asserts that guidance or misguidance arises from a dynamic interaction among four components: God as the sender, the Quran as the message, the human recipients, and the meanings generated by those recipients in their interpretive engagement with the text. In this integrated framework, guidance is not automatic nor solely dependent on human effort; rather, it results from a synergy between divine intent and human reception. Misguidance occurs when this interaction is disrupted, either through misinterpretation, contextual misunderstandings, or neglect of the guidance provided by authoritative expositors.

The study emphasizes that social, cultural, and cognitive factors significantly shape the interpretive process. Recipients' educational backgrounds, spiritual literacy, community norms, and situational experiences influence how they perceive, understand, and apply Quranic teachings. Therefore, effective guidance requires both the clarity of the message

and the recipient's preparedness to receive and act upon it. The interplay between these elements ensures that the Quran functions as a living text, capable of guiding diverse audiences across varying contexts.

Moreover, the research highlights the necessity of expositors, scholars, and community leaders in mediating the interaction between the Quranic message and its audience. These individuals facilitate the accurate transmission of meanings, clarify ambiguities, and contextualize guidance for contemporary realities. Without such mediation, recipients may misinterpret the message, resulting in unintended misguidance. This finding aligns with classical Islamic scholarship, which emphasizes the importance of interpretation (tafsir) and guidance (hidayah) in ensuring the efficacy of divine instruction.

In practical terms, the study proposes that any analysis of guidance and misguidance must account for the multifaceted communication process inherent in the Quranic framework. The sender, message, audience, and interpretive meaning all play indispensable roles. Neglecting any component leads to an incomplete understanding of how divine guidance operates in practice. Consequently, the Islamic school of communication provides the most comprehensive lens for examining this mechanism, integrating both divine determinism and human agency without disregarding either.

In conclusion, the findings of this study suggest that guidance in the Quran is not an automatic outcome of exposure to the divine text but a result of an interactive process involving multiple factors. The Quran, as a divine message, requires expositors and interpreters to mediate understanding. Human recipients, shaped by social, cultural, cognitive, and situational influences, actively participate in constructing meaning. Both the divine sender and the recipients' interpretations are essential for achieving guidance, while misguidance arises from disruptions or misunderstandings within this communicative framework. This study also underscores the inadequacy of relying solely on traditional communication schools—whether process or semiotic—when analyzing guidance and misguidance in the Quran. The Islamic school of communication, by integrating both message-centric and audience-centric perspectives, offers a holistic and culturally grounded framework for understanding the sociological dynamics of divine instruction. It respects the authority of God and the Quran while recognizing the interpretive role and social context of the recipients.

Overall, this research contributes to the sociology of communication by demonstrating

that divine guidance operates as a complex, interactive process. It highlights the importance of integrating theological insights with sociological theories to explain human responses to sacred texts. By recognizing the interplay of sender, message, audience, and meaning, scholars can better understand the mechanisms of guidance and misguidance in Islamic societies, providing valuable insights for religious education, social behavior, and moral development.

Acknowledgment: The author expresses sincere gratitude to the editorial board, reviewers, and audiences of the Quarterly Journal of Islam and Social Sciences for their constructive feedback and support.

Conflict of Interest: The author declares no conflict of interest in the research, writing, or publication of this article.

Keywords: Holy Quran, Guidance (Hidāyah), Misguidance (Dalālah), Islamic School of Communication, Sociology of Communication.

Cite this article: Fat'h-abadi, Abolfazl (2025). The Mechanism of Guidance and Misguidance in the Holy Quran from the Perspective of Sociology of Communication. *Journal of Islam and Social Sciences* 17(34):163-191.

سازوکار هدایت و ضلالت در قرآن کریم از منظر جامعه‌شناسی ارتباطات

ابوالفضل فتح‌آبادی¹

۱. دکترای جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

Abolfazl.Fathabadi@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۹

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: قرآن کریم منبع اصلی تعلیم اسلامی و آخرین کتاب آسمانی نازل‌شده حاوی دستورات الهی برای انسان‌هاست که در مقام یک متن، می‌تواند به‌مثابه بیان و پیامی در نظر گرفته شود که خداوند متعال در مقام فرستنده پیام و به‌واسطه رسول‌الله ﷺ در مقام پیامبر یا واسطه پیام، برای همه آدمیان در مقام گیرندگان و مخاطبان آن پیام ارسال کرده است. هدف اصلی ارسال این پیام، هدایت و رهبری مردمان به‌سوی صراط مستقیم الهی است؛ ولی باوجوداین، چگونگی مواجهه مخاطبان با پیام یادشده، می‌تواند به ضلالت و انحراف آنها منجر شود. آنچه گفته شد، به‌مثابه یک فرایند یا سازوکار ارتباط است که می‌توان آن را از منظر جامعه‌شناسی ارتباطات مورد بررسی، تحلیل و تبیین علمی قرار داد. البته در این میان باید توجه داشت که هریک از مکاتب عمده ارتباطی موجود در حوزه جامعه‌شناسی ارتباطات، از حیث اهمیت قائل شدن برای فرستنده پیام و خود پیام یا مخاطب پیام و معنابخشی‌اش به پیام در فرایند ارتباط، نسبت به یکدیگر اولویت‌ها و تفاوت‌هایی اساسی دارند که از مفروضات اصلی این مکاتب سرچشمه

می‌گیرد. با توجه به توضیحات و موارد پیش‌گفته، پرسش اصلی نوشتار حاضر این است که آیا صرفاً باید خداوند متعال و قرآن کریم را در سازوکار هدایت یافتن یا به ضلالت رفتن مردمان تأثیرگذار دانست یا در مقابل، صرفاً باید مخاطبان قرآن کریم و معنابخشی آنها به آیات آن را در این زمینه دارای نقش و جایگاه در نظر گرفت یا اینکه در نهایت و به‌عنوان نگرشی متفاوت نسبت به دو نگرش پیش‌گفته، ضرورت دارد رویکردی تلفیقی اتخاذ شود تا مشخص کند که هر چهار عامل فرستنده پیام، خود پیام، مخاطبان پیام و معنابخشی آنها به پیام ارسالی در سازوکار هدایت یافتن یا به ضلالت رفتن آدمیان تأثیرگذار و نقش‌آفرین هستند؟

روش پژوهش نوشتار حاضر جهت پاسخگویی به پرسش پیش‌گفته، روش کتابخانه‌ای است؛ چون درواقع، کتب و سایر متون مکتوب یکی از مهم‌ترین منابع پژوهش و شناخت علمی هستند و پژوهشگر در پژوهش‌های جامعه‌شناختی، به‌معنای اخص کلمه نیازمند مراجعه به کتب، مقالات، نشریات و سایر منابعی از این قبیل در زمینه پژوهش مورد نظر است. براساس این، پژوهش حاضر که با هدف بررسی و تحلیل سازوکار هدایت و ضلالت در قرآن کریم از منظر مکاتب عمده ارتباطی موجود در حوزه جامعه‌شناسی ارتباطات انجام شده است، متن قرآن کریم در مقام پیام الهی، برخی متون دینی و عرفانی و سایر کتب و مقالات مرتبط با مضامین خاص موضوع پژوهش را از دیدگاه سه مکتب عمده ارتباطی فرایندی، نشانه‌شناختی و اسلامی، که در بخش مبانی نظری طرح شده‌اند، بررسی و تحلیل کرده است.

یافته‌ها نشان می‌دهند باوجود اینکه قرآن کریم، کلام الهی و پیامی ارسالی از سوی خداوند در مقام فرستنده پیام است و به‌واسطه پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در مقام پیامبر، برای همه جهانیان و نوع بشر ارسال شده است تا آنها را به صراط مستقیم ایمان هدایت کند و در نتیجه، از رفتن آنها به مسیر ضلالت و گمراهی جلوگیری کند، مبتنی بر برخی آیات قرآن کریم چنین به نظر می‌رسد که خواست خداوند و پیام ارسالی‌اش برای انسان‌ها، لزوماً و جبراً به‌معنای تضمین هدایت‌یابی آنها و دوری از افتادن به راه ضلالت و انحراف نیست و در این زمینه، باید نقش خود مخاطبان پیام الهی و نحوه مواجهه آنها با این پیام را نیز در نظر گرفت. این بدان معناست که ارسال‌کننده پیامی را فرستاده و در مورد محتوا و منظور آن نیز توضیح داده است؛ ولی در عین حال، هریک از مخاطبان پیام او متناسب با زمینه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی، حالات، مقامات و استعدادهای خود، دریافت

و برداشتی مختص به خود و متفاوت از دیگران - و حتی متفاوت از منظور فرستنده - از پیام خواهند داشت.

در مقام نتیجه گیری می توان گفت: پژوهش حاضر نشان می دهد صرف مسلمانی و مخاطب قرآن کریم بودن، لزوماً موجب هدایت یابی نخواهد بود و چه بسا مسلمانانی بوده، هستند و خواهند بود که کارشان بردن رونق مسلمانی است. به دیگر سخن، صرف تکیه بر قرآن کریم نمی تواند نشان دهنده هدایت یابی افراد و گروه ها باشد و از رفتن و افتادن آنها به مسیر ضلالت جلوگیری کند و بنا بر آنچه که رسول اکرم ﷺ در حدیث ثقلین می فرمایند و نیز مبتنی بر آیاتی نظیر آیه ۱۷ سوره کهف، قرآن در مقام بیان، حتماً باید مبینی نیز داشته باشد که ملاک و شاخص فهم صحیح معانی آیات الهی و راهنمای سلوک در مسیر و به سوی صراط مستقیم هدایت در نظر گرفته شود. این بدان معناست که برداشت ها و تفسیرها، زمینه های اجتماعی و فرهنگی، حالات و مقامات، اغراض و اهداف مسلمانان در مواجهه آنها با متن قرآن کریم تعیین کننده به هدایت رفتن یا به ضلالت افتادن ایشان است.

بنا بر آنچه در این نوشتار بیان شد، باید توجه داشت که وقتی براساس مفروضات مکتب فرایندی ارتباط به مبحث هدایت و ضلالت در آیات قرآن کریم نگریسته شود، چون پیام و فرستنده آن پیام دارای اهمیت در نظر گرفته می شوند، با چیزی شبیه به رویکرد جبر مطلق مواجه خواهیم شد؛ یعنی صرفاً خداوند متعال در مقام فرستنده پیام و خواست وی و خود پیام؛ یعنی متن قرآن کریم در سازوکار هدایت یا ضلالت انسان ها جایگاه اصلی را خواهند داشت. اما اگر براساس مفروضات مکتب نشانه شناختی مبحث هدایت و ضلالت در قرآن کریم را در نظر بگیریم، نتیجه کار چیزی شبیه به رویکرد تفویض مطلق خواهد شد؛ یعنی صرفاً مردمان در مقام مخاطبان پیام و معنایی که براساس زمینه های فرهنگی، اجتماعی، عرفانی و غیره خویش به پیام نسبت می دهد، در سازوکار هدایت یا ضلالت دارای اهمیت اصلی در نظر گرفته خواهد شد.

در نهایت، اگر براساس یافته های پژوهش حاضر و مبتنی بر رویکرد تلفیقی مکتب اسلامی ارتباط و مفروضات آن به مبحث هدایت و ضلالت در قرآن کریم بنگریم، نتیجه کار چیزی شبیه وضعیتی تلفیقی از جبر و تفویض و مشخص کننده این واقعیت خواهد بود که هم خداوند در مقام فرستنده پیام، هم خود پیام یا همان قرآن کریم، هم مردمان در مقام مخاطبان پیام و هم معنایی

نوع مقاله: پژوهشی

که مخاطبان پیام برای پیام ارسالی در نظر می‌گیرند و توسط آنان در لحظه خواندن و مصرف پیام تولید می‌شود، در هدایت یافتن یا به ضلالت رفتن نقش‌آفرین و تأثیرگذار خواهد بود. آنچه بیان شد، نشان‌دهنده عدم کفایت و بسندگی مکاتب ارتباطی فرایندی و نشانه‌شناختی در بررسی و تحلیل سازوکار هدایت و ضلالت در قرآن کریم و درعین‌حال، مشخص‌کننده این واقعیت است که مکتب اسلامی ارتباط را می‌توان به‌شکلی رضایت‌بخش و بسنده در بررسی متن قرآن کریم و تحلیل مباحث پیش‌گفته به کار برد؛ بدون اینکه هیچ جنبه‌ای از جنبه‌های سازوکار هدایت یا ضلالت مردمان در این آخرین کتاب آسمانی مورد غفلت و چشم‌پوشی واقع شود. تقدیر و تشکر: از هیئت تحریریه، داوران و مخاطبان فصلنامه اسلام و علوم اجتماعی کمال تشکر را دارم.

تعارض منافع: این مقاله تعارض منافع ندارد.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، هدایت، ضلالت، مکتب اسلامی ارتباط، جامعه‌شناسی ارتباطات.

استناد: فتح‌آبادی، ابوالفضل (۱۴۰۴). سازوکار هدایت و ضلالت در قرآن کریم از منظر جامعه‌شناسی ارتباطات. مجله اسلام و علوم اجتماعی ۱۷(۳۴): ۱۶۳-۱۹۱.

۱. مقدمه و بیان مسئله

قرآن کریم در کنار سیره رسول الله ﷺ و عترت ایشان (علیهم السلام)، منبع اصلی تعلیم اسلامی و آخرین کتاب آسمانی نازل شده حاوی دستورات الهی برای انسان هاست که در مقام یک متن، می توان آن را به مثابه پیامی در نظر گرفت که از سوی خداوند متعال در مقام فرستنده پیام و به واسطه پیامبر اکرم ﷺ در مقام پیامبر یا واسطه پیام، برای همه مردمان پس از ظهور اسلام در مقام گیرندگان و مخاطبان آن پیام ارسال شده است؛ پیامی که با معانی و مقاصد مشخص از سوی منشأ وحی نازل شده ولی به نظر می رسد که هر مخاطبی براساس استعداد و فهم خویش، معنایی متفاوت از سایر مخاطبین را از آیات آن درک و دریافت می کند. باید توجه داشت که قرآن کریم کتابی است که بدون هیچ شک و شبهه ای به مثابه هدایتگر پرهیزکاران معرفی شده و براساس این، می توان گفت: از اهداف و مقاصد عمده و اصلی ارسالش، هدایت مردمان و جلوگیری از به ضلالت رفتن آنهاست؛ هدایت در معنای نشان دادن راه سلوک الی الله در صراط مستقیم و ضلالت در معنای عدول و انحراف از صراط مستقیم و در نتیجه، قطع مسیر سلوک الی الله.

براساس آنچه گفته شد، ارسال پیام از سوی خداوند متعال در قالب متن قرآن کریم برای هدایت مردمان و جلوگیری از ضلالت آنها را می توان به مثابه یک فرایند یا سازوکار ارتباط در نظر گرفت و از این حیث، آن را از منظر جامعه شناسی ارتباطات بررسی، تحلیل و تبیین علمی کرد؛ البته در این میان، باید توجه داشت که هریک از مکاتب عمده ارتباطی موجود در حوزه جامعه شناسی ارتباطات، از حیث اهمیت قائل شدن برای فرستنده پیام و خود پیام یا مخاطب پیام و معنابخشی اش به پیام در فرایند ارتباط، نسبت به یکدیگر اولویت ها و تفاوت هایی اساسی دارند که از مفروضات اصلی این مکاتب سرچشمه می گیرد.

با توجه به توضیحات و موارد پیش گفته، پرسش اصلی نوشتار حاضر این است که سازوکار هدایت و ضلالت در قرآن کریم از منظر مکاتب عمده موجود در حوزه جامعه شناسی ارتباطات چه کیفیتی دارد و از چه مختصات و وضعیتی برخوردار است و چگونه می توان آن را بررسی، تدقیق و تحلیل کرد؟ به دیگر سخن، مبتنی بر چهارچوب نظری و مفروضات و مضامین اساسی مکاتب عمده ارتباطی حوزه جامعه شناسی ارتباطات، آیا صرفاً باید خداوند متعال و قرآن کریم را در سازوکار هدایت یافتن یا به ضلالت رفتن مردمان تأثیرگذار دانست یا صرفاً باید مخاطبان قرآن و معنابخشی شان به آیات قرآن کریم

را در این زمینه دارای نقش و جایگاه در نظر گرفت یا اینکه در نهایت و به‌عنوان نگرشی متفاوت نسبت به دو نگرش پیش‌گفته، ضروری است رویکردی تلفیقی اتخاذ شود تا مشخص کند که هر چهار عامل فرستنده پیام، خود پیام، مخاطبان پیام و معنابخشی‌شان به پیام ارسالی در سازوکار هدایت یافتن یا به ضلالت رفتن آدمیان تأثیرگذار و نقش‌آفرین هستند؟

۲. پیشینه پژوهش

با تفحص و جستجو در میان متون علمی اعم از کتاب، مقاله و غیره مشخص شد که پژوهش‌های فراوانی در زمینه مطالعات قرآنی صورت گرفته است که از این میان، یک پژوهش به شکلی خاص، ارتباطی آشکار و منطقی با پژوهش حاضر دارد: ابوالفضل فتح‌آبادی (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «ویژگی‌های ارتباط در قرآن کریم با نظر به آرای جان فیسک در حوزه مطالعات ارتباطی»، پس از بیان مفروضات دو مکتب عمده ارتباطی یعنی مکاتب فرایندی و نشانه‌شناختی حول مفهوم ارتباط و با نظر به آرای یکی از نظریه‌پردازان برجسته حوزه ارتباطات یعنی جان فیسک (۱۹۳۹-۲۰۲۱) مبتنی بر لزوم تلفیق میان دو مکتب یادشده جهت فهم بهتر ارتباط، پس از بررسی ویژگی‌های ارتباط در قرآن کریم، چنین نتیجه می‌گیرد که مفروضات دو مکتب یادشده را نمی‌توان به‌تنهایی در بررسی و توضیح ویژگی‌های ارتباط در متن قرآن کریم راهگشا و کارگشا دانست و تلفیقی از این دو مکتب را در این زمینه خاص، لازم و ضروری می‌داند.

نتیجه این ضرورت، همانا بر ساخت «مکتب اسلامی ارتباط»^۱ است که با استفاده از مفروضاتش می‌توان متن قرآن کریم را به شکلی بسنده بررسی و تحلیل کرد. با توجه به آنچه گفته شد، پژوهش حاضر از مفروضات مکتب اسلامی ارتباط برای بررسی و تحلیل سازوکار هدایت و ضلالت در قرآن کریم استفاده کرده است و براساس این، شاید بتوان آن را به‌عنوان تداوم پژوهش پیش‌گفته و مکمل آن در نظر گرفت.

همچنین، پژوهش‌های زیادی نیز در زمینه بررسی هدایت و ضلالت در قرآن کریم انجام شده است. باوجوداین، و با توجه به عنوان، هدف و نگاه خاص نگارنده این نوشتار، همه پژوهش‌های متعدد یادشده

را به سختی بتوان به عنوان پیشینه پژوهش حاضر در نظر گرفت که از منظر جامعه‌شناسی ارتباطات و مکاتب عمده ارتباطی موجود در این حوزه به بررسی کیفیت و چگونگی هدایت و ضلالت در قرآن کریم پرداخته است و از این حیث، دارای نوآوری و اصالت است. با وجود این، برای آشنایی بهتر و بیشتر مخاطبان با مباحث پژوهش حاضر، برخی پژوهش‌های پیشین دارای ارتباط بیشتر، به این شرح ارائه می‌شوند. امامی (۱۳۸۰) در مقاله‌ای با عنوان «بازکاوی هدایت و ضلالت در قرآن»، نخست، به زمینه‌های هدایت و گمراهی و ویژگی‌های هدایت‌یافتگان و گمراهان از نظر قرآن کریم پرداخته و سپس، نتایج و پیامدهای هدایت و ضلالت را بحث و بررسی کرده است. جوادی‌آملی (۱۳۸۵) در کتابی با عنوان هدایت در قرآن، ضمن تبیین دقیق دو مفهوم هدایت و ضلالت در قرآن کریم، اشاراتی به قلمرو، انواع و کیفیات این دو مفهوم داشته است.

عبداللهی عابد (۱۳۹۹) در کتابی با عنوان هدایت و ضلالت از منظر قرآن؛ با درآمدی بر تفسیر موضوعی قرآن به مفاهیم هدایت و ضلالت، انواع، مصادیق و ویژگی‌ها و در نهایت، آثار و نتایج آنها از منظر قرآن کریم پرداخته است. نصیریان و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «نقش عوامل انسان‌شناختی بر هدایت و ضلالت در پاسخ به شبهه جبر الهی از منظر قرآن» چنین می‌نویسند: در کنار آیاتی که هدایت و ضلالت را به خداوند نسبت می‌دهند، آیاتی نیز وجود دارند که مبتنی بر آنها، هدایت و ضلالت از اعمال و ویژگی‌های مردمان تأثیر می‌پذیرند. براساس این، در پژوهش پیش‌گفته داشتن ایمان، کسب رضایت خداوند، جهاد در راه خدا و توبه به درگاه الهی از سوی مردمان موجب هدایت اما کفر، ظلم، فسق و دروغ موجب ضلالت ایشان خواهد شد. بنابراین، مردمان در زمینه هدایت و ضلالت با اجباری از سوی خداوند مواجه نیستند و خود، نقش اصلی را در این زمینه عهده‌دارند. پس درواقع، خداوند متعال براساس نوع عملکرد مردمان، آنها را در مسیر هدایت یا ضلالت قرار می‌دهد.

در پایان این بخش، مجدداً یادآوری می‌شود که پژوهش حاضر نسبت به پژوهش‌های پیش‌گفته از این ویژگی برخوردار است که به شکلی تخصصی و از منظر مکاتب عمده ارتباطی موجود در حوزه جامعه‌شناسی ارتباطات به سازوکار هدایت و ضلالت در قرآن کریم پرداخته و تلاش کرده تا فقدان پژوهشی موجود در این زمینه را تا حدودی جبران کند.

۳. مبانی نظری

جامعه‌شناسی ارتباطات حوزه‌ای متشکل از طیفی گسترده و گوناگون از مفاهیم، نظریه‌ها، نظریه‌پردازان و مکاتب است که هریک از این مکاتب براساس مبانی، دیدگاه‌ها و مفروضات خود به ارائه و بررسی مباحث مختلف مرتبط در این زمینه پرداخته‌اند (بهرامی کمیل، ۱۳۹۱، ص ۱۵). در سده بیستم میلادی واقعیتی انکارناپذیر در این حوزه قابل مشاهده است و آن هم اینکه الگوهای ارتباطی که قدرت و اهمیت اصلی را به فرستندگان پیام‌ها می‌دادند، نقشی حاشیه‌ای پیدا کردند و اندیشمندان و مکاتب حوزه ارتباطات به الگوهایی روی آوردند که بر قدرت تأثیرگذار مخاطبان در خواندن و تفسیر پیام‌ها تأکید می‌کردند (اسمیت و رایلی، ۱۳۹۴، ص ۲۹۵). براساس این، دو مکتب عمده در مطالعه ارتباطات برجسته و مطرح شد؛ مکتب فرایندی ارتباط و مکتب نشانه‌شناختی ارتباط.

مکتب فرایندی، ارتباط را انتقال پیام می‌داند و بدین می‌پردازد که فرستندگان و گیرندگان پیام‌ها چگونه رمزگذاری و رمزگشایی می‌کنند و انتقال‌دهندگان چگونه مجاری و رسانه‌های ارتباطی را به کار می‌گیرند. علاقه دیگر این مکتب، موضوعاتی نظیر کارایی و صحت است که براساس این، ارتباط را به مثابه روندی در نظر می‌گیرد که شخص از طریق آن بر رفتار یا ذهنیت دیگری تأثیر می‌گذارد. حال اگر تأثیر پیام از آنچه که مورد نظر فرستنده بود، متفاوت یا از آن کمتر باشد، جهت‌گیری این مکتب بدین صورت است که از آن، در چهارچوب شکست ارتباط صحبت کند و مراحل گوناگون موجود در روند انتقال پیام را بررسی کند تا دریابد که شکست واقع شده در کجای فرایند یادشده رخ داده است. پس مکتب فرایندی، ارتباط را همانا انتقال پیام می‌داند و بر مبنای دیدگاه‌ها و مفروضاتش، فرستندگان پیام‌ها (رمزگذاران) را دارای اهمیت می‌داند و اصل محوری‌اش این است که فرستندگان پیام‌ها چگونه باید مجاری و رسانه‌های ارتباطی را به کار گیرند تا از طریق انتقال پیام بر رفتار و ذهنیت مخاطبان تأثیر بگذارند (Fiske, 1990, p.2).

اما مکتب نشانه‌شناختی، ارتباط را تولید و تبادل معانی می‌داند و به دنبال فهم این است که مردم چگونه در کنش متقابل با پیام‌ها و متن‌ها قرار می‌گیرند تا معنا تولید کنند؛ معنایی که به نقش متن‌ها در فرهنگشان وابسته است. این مکتب اصطلاحاتی نظیر دلالت را به کار می‌برد و وجود سوء تفاهات را لزوماً به معنای شکست ارتباط نمی‌داند و معتقد است که چه‌بسا، این تعدّد و تفاوت در برداشت‌ها، ناشی از تمایزات فرهنگی میان فرستنده و گیرنده باشد. نزد این مکتب، مطالعه ارتباط همانا مطالعه متن و فرهنگ است و

روش اصلی آن، نشانه‌شناسی است. پس در مکتب نشانه‌شناختی، که ارتباط را به منزله تولید و تبادل معانی در نظر می‌گیرد، این مخاطبان پیام‌ها (رمزگشایان) هستند که از اهمیت برخوردارند و صحبت بر سر این است که چگونه مخاطبان در کنش متقابل با پیام‌ها، معنا تولید می‌کنند (Fiske, 1990, p.3).

براساس مطالب یادشده، می‌توان گفت: برخلاف مکتب فرایندی که اعتقاد دارد معنا در پیام نهفته است، بر مبنای مکتب نشانه‌شناختی، معنا هرگز در پیام نهفته‌شده و تعبیه‌شده نیست؛ بلکه تولید معنا در لحظه مصرف و در تعامل پیام و مخاطب اتفاق می‌افتد و در نتیجه، تولید معنا عمل پویایی است که هر دو عنصر پیام و مخاطب پیام به شکل مساوی و یکسان در آن سهم و نقش دارند (Fiske, 1990, p.164). افزون‌براین، دو مکتب یادشده در فهمشان از عناصر سازنده یک پیام نیز با هم تفاوت دارند، بدین صورت که مکتب فرایندی، پیام را انتقال‌دهنده فرایند ارتباط می‌داند و بسیاری از پیروان این مکتب معتقدند که در تصمیم‌گیری اینکه «پیام چیست؟»، قصد و منظور از آن، عامل مهمی می‌باشد؛ یعنی شاید قصد فرستنده بیان شده یا بیان نشده و همچنین، آگاهانه یا ناآگاهانه باشد؛ اما درهرحال، باید با تحلیل، قابل دریافت باشد و درواقع، پیام چیزی است که فرستنده همه مقاصد خود را در آن قرار می‌دهد. در سوی دیگر، پیام در نظر مکتب نشانه‌شناختی، ساختی از نشانه‌هاست که از راه کنش متقابل با دریافت‌کنندگان، تولید معنا می‌کند. در اینجا، فرستنده که انتقال‌دهنده پیام است، اهمیت خود را از دست می‌دهد و تأکید بر متن و چگونگی «خواندن» آن اهمیت پیدا می‌کند. خواندن، فرایند فهم و کشف معانی است که به هنگام کنش متقابل یا گفتگو با متن برای خواننده رخ می‌دهد. این گفتگوزمانی صورت می‌گیرد که خواننده، جنبه‌های تجربه فرهنگی خویش را در مواجهه با رمزها و نشانه‌هایی، که متن را می‌سازند، احضار می‌کند و به کار می‌گیرد. فرایند یادشده، دربرگیرنده مفاهیم مشترک درباره چیزهایی است که متن راجع به آنهاست (Fiske, 1990, p. 3).

در کل، می‌توان گفت: الگوهای مبتنی بر رویکرد فرایندی، همگی به درجات گوناگون بر فرایند ارتباط تأکید دارند و اساساً ارتباط را انتقال پیام از «الف» به «ب» می‌دانند و در نتیجه، توجه عمده آنها معطوف به واسطه، مجرا، انتقال‌دهنده، انتقال‌گیرنده، اختلال، بازخورد و غیره است؛ چون این موارد، چهارچوب‌های ارتباطی با روند پیام‌رسانی می‌باشند. در مقابل، بر مبنای مفروضات مکتب نشانه‌شناختی، باید به رویکرد اساساً متفاوتی از مطالعه ارتباط متمرکز شد که طی آن، نه تنها بر ارتباط

به مثابه فرایند تأکید نمی‌شود، بلکه ارتباط را تولیدکننده معنا می‌داند. مکتب نشانه‌شناختی - برخلاف مکتب فرایندی که توجهی بیش از سایر عناصر به متن نشان نمی‌دهد و تقریباً بدون تفسیر از آن می‌گذرد - در وهله اول توجهش را به متن معطوف می‌کند.

افزون‌براین، مکتب نشانه‌شناختی، گیرنده یا خواننده را دارای نقش فعال‌تری نسبت به بیشتر الگوهای فرایندی می‌داند (الگوی گِرنر در این زمینه استثناست). مکتب نشانه‌شناختی اصطلاح «خواننده» را - حتی در مورد عکس یا نقاشی - به جای گیرنده به کار می‌برد؛ زیرا هم دربرگیرنده میزان بالاتری از فعالیت است و هم عمل خواندن، چیزی است که ما می‌آموزیم و از این حیث، به وسیله تجربه فرهنگی خواننده تعیین می‌شود. براساس این، خواننده با قرار دادن تجربه، برداشت و عواطفش در متن، به خلق معنا رهنمون می‌شود (Fiske, 1990, p.40) که همین امر، به معنای قدرتی است که خواننده در مواجهه با متن از آن برخوردار است (اسمیت و رایلی، ۱۳۹۴، ص ۳۰۵)؛ همان قدرتی که به خوانندگان مختلف امکان می‌دهد که از متن، قرائت‌های متعدد و متفاوتی داشته باشند.

در نهایت، لازم به توضیح است که مکتب فرایندی با الگوی فهم متعارف از ارتباط، جذابیت‌های بسیاری دارد، کارکردی‌تر به نظر می‌رسد و می‌تواند تشویق‌مان کند تا مهارت‌های خود را اصلاح کنیم و بتوانیم خود را به طرز مؤثرتری به جهان پیرامونمان تحمیل کنیم. مکتب فرایندی، ارتباط را سبب‌ساز و اصلاح ارتباط را وسیله و روشی برای کنترل اجتماعی می‌داند و بنابراین، به شکلی جذاب، مخاطب و آثار ارتباط را مطالعه می‌کند. اما، مکتب نشانه‌شناختی، نه تنها به انتقال پیام، بلکه به تولید و تبادل معانی وابسته است. در اینجا تأکید نه بر مراحل فرایند، بلکه بر متن و تعامل آن با فرهنگ فرستنده و گیرنده است. نقش ارتباط بر ایجاد و حفظ ارزش‌ها و بر چگونگی این موضوع متمرکز شده است که ارزش‌ها ارتباط را به کسب معنا توانا می‌سازند. این مکتب به نقش ارتباط نمی‌پردازد و به کارایی و صحت آن وابسته نیست. ارتباط باید صورت گیرد و اگر معنای من با معنای شما متفاوت باشد، این از نقص ارتباط نیست؛ بلکه نشان‌دهنده تفاوت‌های زمینه‌ای فرهنگی، اجتماعی و غیره بین ماست. پس اختلاف معانی نیز لزوماً و به خودی خود، امر بدی نیست و چه بسا نشان و منشأ غنای فرهنگی و بقای فرهنگ‌ها باشد (فیسک، ۱۳۸۶، ص ۲۷۳ و ۲۷۴). با وجود مطالب اخیر، بسیار جالب و قابل توجه است که اندیشمندی مانند جان فیسک با اینکه بر این باور است که مکتب نشانه‌شناختی پرسش‌های مهم‌تری را در مقوله ارتباط مطرح می‌کند و چه بسا

در کمک به ما در جهت فهم موقعیت‌هایی مفیدتر است که در زندگی روزمره به آنها برمی‌خوریم، اما این مکتب را برای ارائه همه پاسخ‌ها کافی نمی‌داند و معتقد است که غالباً به کارهای تجربی‌تر مکتب فرایندی نیز نیاز داریم تا شکاف‌های خطرناک به‌جای‌مانده از مکتب نشانه‌شناختی را پوشش دهیم. او با ابراز تأسف از اینکه هواداران هر کدام از مکاتب ارتباطی پیش‌گفته، تمایل دارند تا کار آن دیگری را نادیده بگیرند، با ابراز رضایت از برخی کارهای گربنر و مورلی بیان می‌کند که چنین کارهایی نوید این را می‌دهند که می‌توان این دو مکتب را به هم نزدیک کرد (Fiske, 1990, p.190).

تأکید جان فیسک مبنی بر لزوم تلفیق دو مکتب فرایندی و نشانه‌شناختی ارتباط و برخی مفروضات اساسی آنها جهت فهم بهتر سازوکار و فرایند ارتباط را به شکلی ویژه می‌توان در بررسی و تحلیل متون دینی و عرفانی در اسلام و از جمله متن قرآن کریم مشاهده کرد. درواقع، خداوند متعال به‌عنوان فرستنده پیام، با فرستادن پیام خویش به‌دنبال تحقق هدف والای هدایت انسان‌ها بوده است و در نتیجه، خود پیام یعنی سوره و آیات قرآن، نزد مسلمانان دارای اهمیت و قداست می‌باشد و افزون‌براین، هر یک از مخاطبان این کلام الهی در تقابل و تعامل با این پیام، بنا به استعداد، زمینه و مراتب خویش، درک و برداشت منحصر به فردی از آیات آن خواهند داشت و این بدان معناست که ویژگی‌های ارتباط از منظر مکاتب پیش‌گفته، همگی باید در خواندن قرآن کریم و مواجهه با مضامین آن مورد توجه قرار گیرند؛ یعنی مفروضات دو مکتب فرایندی و نشانه‌شناختی را نمی‌توان به‌تنهایی و جداگانه در بررسی و توضیح ویژگی‌های ارتباط در متن قرآن کریم راهگشا و کارگشا دانست و ترکیب و تلفیقی از مفروضات این مکاتب در این زمینه کارایی و بسندگی بیشتری خواهند داشت.

درواقع و همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، این تلفیق میان مفروضات مکاتب ارتباطی و نشانه‌شناختی، همان چیزی است که خود جان فیسک، سایر پژوهشگران را به انجام آن فرامی‌خواند و ازسوی برخی پژوهشگران نیز اجابت شده تا مشخص شود که این تلفیق، جهت فهم ویژگی‌های ارتباط در قرآن کریم، امری ضروری است. براساس این، می‌توان گفت: بررسی متون دینی و عرفانی در اسلام و به‌ویژه متن قرآن کریم را باید به‌عنوان مقوله‌ای در نظر گرفت که بر مبنای دو مکتب یادشده و به شکلی بسنده، امکان‌پذیر و مقدور نیست، و برای انجام چنین کاری باید از مکتبی تلفیقی استفاده شود که می‌توان

آن را «مکتب اسلامی ارتباط»^۱ نام‌گذاری کرد (فتح‌آبادی، ۱۴۰۳، ص ۶۳-۶۴). بنابر آنچه گفته شد، ویژگی‌ها و مفروضات این مکتب ارتباطی بر ساخت‌شده جدید را در مقایسه با مفروضات دو مکتب دیگر، در جدول ۱ می‌توان به نمایش گذاشت:

جدول ۱. مفروضات مکاتب ارتباطی فرایندی و نشانه‌شناختی و تلفیق‌شان در قالب مکتب اسلامی ارتباط

مفروضات مکاتب	اهمیت فرستنده (لحظه رمزگذاری)	وجود معنا در پیام	اهمیت مخاطب (لحظه رمزگشایی)	شکل‌گیری معنا در تعامل پیام و مخاطب
فرایندی	+	+	-	-
نشانه‌شناختی	-	-	+	+
اسلامی	+	+	+	+

۴. روش پژوهش

روش پژوهش نوشتار حاضر آرشیوی یا کتابخانه‌ای است؛ چون در واقع، کتب و سایر متون مکتوب یکی از مهم‌ترین منابع پژوهش و شناخت علمی است و پژوهشگر در پژوهش‌های جامعه‌شناختی، به معنای اخص کلمه نیازمند مراجعه به کتب، مقالات، نشریات و سایر منابعی از این قبیل در زمینه پژوهش مورد نظر است (ساروخانی، ۱۳۸۵، ص ۲۶۱). براساس این، پژوهش حاضر برای پاسخگویی به پرسش خود، که مبتنی بر بررسی و تحلیل سازوکار هدایت و ضلالت در قرآن کریم از منظر مکاتب عمده ارتباطی موجود در حوزه جامعه‌شناسی ارتباطات است، متن قرآن کریم، برخی متون دینی و عرفانی و سایر کتب و مقالات مرتبط با مضامین خاص موضوع پژوهش را از دیدگاه سه مکتب عمده ارتباطی مطروحه در بخش مبانی نظری مورد توجه، تدقیق و تحلیل قرار داده است.

البته گفتنی است که در این پژوهش، به بررسی جامع قرآن کریم و از زوایای مختلف کلامی، زبان‌شناختی و غیره پرداخته نشده و این نوشتار، مدعی بررسی همه‌جانبه این کتاب آسمانی نیست؛ بلکه تلاشی ازسوی نگارنده انجام شده تا با در نظر گرفتن شرایط و اقتضانات مقاله‌ای علمی-پژوهشی، مستندات از قرآن کریم را جهت پاسخگویی به پرسش نوشتار خویش به مخاطبان عرضه کند.

۵. ملاحظات در باره سازوکار هدایت و ضلالت در قرآن کریم

براساس آنچه در بخش مبانی نظری ارائه شد، باید تلاشی صورت گیرد تا هم نقش خداوند در مقام فرستنده پیام و قرآن کریم در مقام پیام ارسالی در سازوکار هدایت و ضلالت مردمان نشان داده شود و هم نقش خود مردمان در مقام مخاطبان پیام الهی و معنابخشی‌شان در مواجهه با این پیام در سازوکار یادشده مورد تأکید قرار گیرد تا در نهایت، مبتنی بر مفروضات مکتب اسلامی ارتباط، بتوان نشان داد که همه این عوامل چهارگانه در سازوکار هدایت و ضلالت در قرآن کریم دارای نقش و جایگاه هستند.

الف) جایگاه فرستنده پیام الهی و خود پیام ارسالی در سازوکار هدایت یا ضلالت

خداوند متعال در آیه ۱ سوره زمر،^۱ آیه ۲ سوره غافر^۲ و آیه ۱ سوره قدر^۳ با عبارات و بیانات مختلف بر این واقعیت واحد که قرآن کریم پیامی از سوی اوست، تأکید کرده و به‌ویژه در آیه ۹ سوره حجر می‌فرماید: «ما قرآن را خود نازل کرده‌ایم و خود نگهبانش هستیم»^۴. افزون‌براین، در آیاتی دیگر مانند آیه ۲۳ سوره بقره،^۵ آیه ۳۸ سوره یونس،^۶ آیه ۱۳ سوره هود^۷ و آیه ۴۹ سوره قصص^۸ نیز صراحتاً تأکید شده است که قرآن، کلامی از جانب خداست و پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و غیر او را در ایجاد آن دخالتی نیست و به مخاطبان قرآن در زمان نزول آن و در همه زمان‌ها اعلام می‌کند که اگر در خدایی بودن قرآن شک دارند و آن را ساخته و پرداخته ذهن بشر می‌دانند و مدعی هستند که بشر را توان انشای چنین کتابی هست، پس یک سوره یا سوره‌هایی همانند سوره‌های قرآن بیاورند و به جامعه عرضه کنند و در معرض قضاوت اصحاب علم قرار دهند.

در تکمیل آنچه گفته شد، عرفای مسلمان نیز مضامینی شبیه به آنچه که در آیات یادشده وجود دارند

۱. «تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ».

۲. «تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ».

۳. «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ».

۴. «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَ إِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ».

۵. «وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ».

۶. «أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَعْظَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ».

۷. «أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَادْعُوا مَنِ اسْتَعْظَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ».

۸. «قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَىٰ مِنْهُمَا أَتَّبِعُهُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ».

را به صورت‌های مختلف در آثار منظوم و منثور خویش بیان کرده‌اند. برای نمونه، مولوی در مثنوی معنوی آورده است که:

گرچه قرآن از لب پیغمبر است هر که گوید حق نگفت او کافر است

(مثنوی معنوی، ص ۷۰، بیت ۲۱۲۲)

افزون‌بر آنچه گفته شد، خداوند در آیاتی مانند آیه ۸۷ سوره ص،^۱ آیه ۵۲ سوره قلم^۲ و آیه ۳۶ سوره مدثر،^۳ قرآن کریم را به مثابه اندرزی برای جهانیان و همه مردمان معرفی می‌کند. قابل تعمق است که بنا بر چنین آیاتی، قرآن کریم به منزله پیامی ارسالی از سوی خداوند عنوان شده است که مخاطبش نه فقط مؤمنان یا مسلمانان، بلکه نوع بشر و همه جهانیان هستند. پس از بیان موارد یادشده، گفتنی است خداوند در آیه ۵۲ سوره شوری^۴ خطاب به پیامبر می‌فرماید: «همچنین کلام خود را به فرمان خود به تو وحی کردیم. تو نمی‌دانستی کتاب و ایمان چیست؛ ولی ما آن را نوری ساختیم تا هریک از بندگانمان را که بخواهیم بدان هدایت کنیم و تو به راه راست راه می‌نمایی». از این آیه و سایر آیات دارای مضامینی شبیه به آن، چنین مستفاد می‌شود که هدف خداوند از نزول قرآن، نشان دادن راهی است که به هدایت و سعادت ابدی انسان‌ها منجر شود؛ چنان‌که بنا بر آیات ۱۵۵ و ۱۶۶ سوره مائده نیز می‌توان گفت: هدف نزول قرآن، نشان دادن راه سعادت ابدی یعنی راه هدایت به انسان‌ها می‌باشد.

آیات پیش‌گفته، دلیلی بر این واقعیت هستند که قرآن کریم، کلام الهی و پیامی ارسالی از سوی خداوند در مقام فرستنده پیام است که به واسطه پیامبر اکرم ﷺ در مقام پیامبر، برای همه جهانیان و نوع بشر ارسال شده است تا آنها را به صراط مستقیم ایمان هدایت کند و در نتیجه، از رفتن آنها به مسیر ضلالت و گمراهی جلوگیری کند. با وجود این واقعیت و با توجه به متن قرآن کریم، به نظر می‌رسد که

۱. «إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ».

۲. «وَمَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ».

۳. «نَذِيرٌ لِلْبَشَرِ».

۴. «وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نَوْراً نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا وَ أَنْتَ لَنْهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ».

۵. «يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ كِتَابٌ مُبِينٌ».

۶. «يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَ يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَ يَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ».

خواست خداوند و پیام ارسالی اش برای انسان‌ها، لزوماً و جبراً به معنای تضمین هدایت‌یابی آنها و دوری از افتادن به راه ضلالت و انحراف نیست و در این زمینه، باید نقش مخاطبان پیام الهی و نحوه مواجهه آنها با این پیام را نیز در نظر گرفت.

ب) جایگاه مخاطبان پیام الهی و معنابخشی آنها به این پیام در سازوکار هدایت یا ضلالت

براساس آنچه گفته شد، قرآن کریم پیامی از جانب خداوند محسوب می‌شود و فرستنده این پیام، خود این پیام و هدف از ارسالش که همانا هدایت عالمیان به صراط مستقیم هدایت است، در سازوکار هدایت یا ضلالت مردمان دارای نقش و جایگاه است؛ ولی باید توجه داشت که از خصایص و معجزات قرآن کریم، یکی این است که گاه تعبیراتش طوری مطرح شده که می‌توان از آنها چند گونه معنا فهمید (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۱۳۷) و بنابراین، می‌توان گفت: همه افراد بشر در مواجهه با قرآن کریم، استنباط و برداشت یکسانی نخواهند داشت؛ چنان‌که وجود تفاسیر متعدد از کلام واحد الهی را می‌توان دلیلی بر این ادعا دانست.

براساس مطالب پیش‌گفته، سلطان‌علیشاه گنابادی در مقدمه تفسیر عرفانی بیان السَّعاده فی مقامات العباد بعد از ذکر حدیث نبوی «إِنَّ الْقُرْآنَ ذَلُولٌ ذُو جُودٍ فَاحْمِلُوهُ عَلَى أَحْسَنِ الْجُودِ» (احسانی، ۱۴۰۵، ص ۱۰۴) می‌نویسد: قرآن کریم هم به حسب مواد و الفاظ و اعراب و قرائات و هم به حسب دلالت و معانی و مصادیق، ذی‌وجوه بوده و دارای معانی مختلف طولی و عرضی است و اساساً معنای «ذللول» در حدیث این است که چنان‌که شتر ذلول، رام و مطیع و آماده بهره‌برداری است، از قرآن کریم نیز می‌توان هر معنایی را که اراده شود به دست آورد و حتی راز و رمز صدور برخی از روایات ناهمگون در تفسیر یک آیه نیز در این امر نهفته است (گنابادی، ۱۳۷۹، ص ۱۴۴). در این زمینه گفتنی است که اندیشمندی نظیر علامه طباطبایی هم که به رمزی بودن قرآن کریم معتقد نیست و برداشت‌های گوناگون از آن را خطا می‌داند، بر این باور است که زبان قرآن کریم در مواردی، خاص و منحصر به فرد است و چه بسا موجب بروز فهم‌های مختلف خواهد بود (طباطبایی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۹، ج ۳، ص ۸، ج ۵، ص ۴۱۶).

در مورد نمونه‌هایی از برداشت‌های متعدد و گاه متفاوت و حتی متضاد از آیات قرآن کریم، می‌توان

به آیه ۷ سوره آل عمران^۱ اشاره کرد که مطابق آن، اختلافی که بر سر قرائت وقف یا عدم وقف بعد از کلمه «الله» و عاطفه یا استینافیه دانستن حرف «واو» وجود دارد، یکی از مهم‌ترین اختلافاتی است که در تاریخ فهم و تفسیر قرآن کریم وجود داشته است. البته باید توجه داشت که از نظر زبانی و قواعد نحوی، هر دو قرائت جایز است؛ اما، هر کدام پیامدهای متفاوتی دارد؛ زیرا بنا به قرائت وقف و استینافیه دانستن «واو»، تأویل متشابهات را کسی جز خداوند نمی‌داند؛ اما بنا به عاطفه دانستن «واو» و عدم وقف، افزون‌بر خدا، راسخان در علم نیز تأویل متشابهات را می‌دانند (آقانوری، ۱۳۸۲، ص ۱۸۵).

افزون‌براین، آیاتی نیز نظیر آیه ۲۲ سوره فجر،^۲ آیه ۷۵ سوره ص،^۳ آیه ۱۴ سوره قمر^۴ و غیره هستند که نوع برداشت از این آیات، از مهم‌ترین موارد اختلافی مسلمانان در مورد صفات الهی است و تردیدی وجود ندارد که اگر این آیات را بر کنایه و مجاز حمل نکنیم و تنها به ظاهر آنها توجه کنیم، به تشبیه و تجسیم خدا خواهیم رسید. در تکمیل چنین نمونه‌هایی که فراوان هستند و بیانگر تفاوت در برداشت از آیات قرآن هستند، به ذکر نمونه‌ای از مثنوی معنوی پرداخته می‌شود که در قالب آن، مولوی با اینکه مخاطبان را به شنیدن شکایت و حکایت خویش از جدایی‌ها فرامی‌خواند و بیان می‌کند که:

بشنو این نی چون شکایت می‌کند از جدایی‌ها حکایت می‌کند

(مثنوی معنوی، ص ۵، بیت ۱)

باوجوداین، در ادامه با آگاهی کامل اذعان می‌کند که هریک از مخاطبان وی، این حدیث فراق و شرح درد اشتیاق را بسته به پندار و وضعیت خویش، تعبیر و تفسیر می‌کنند و در نتیجه بیان می‌کنند که:

هر کسی از ظنّ خود شد یار من از درون من نجست اسرار من

(مثنوی معنوی، ص ۵، بیت ۶)

پس در اینجا نیز شبیه به آنچه در قرآن کریم مشاهده می‌شود، وضعیتی وجود دارد که در آن،

۱. «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ».

۲. «وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا».

۳. «قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإَيْدِي أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ».

۴. «تَجَرَّى بِأَعْيُنِنَا جَزَاءُ لِمَنْ كَانَ كُفْرًا».

ارسال‌کننده‌ای پیامی را فرستاده و در مورد محتوا و منظور آن نیز توضیح داده است؛ ولی درعین حال، هریک از مخاطبان پیام او متناسب با زمینه‌ها، حالات، مقامات و استعدادهای خود، دریافت و برداشتی مختص به خود و متفاوت از دیگران - و حتی متفاوت از منظور فرستنده - از پیام خواهند داشت.

براساس آنچه گفته شد، می‌توان نتیجه گرفت که آیات قرآن کریم اساساً طوری نازل شده‌اند که در آن واحد از آنها یک یا دو یا سه معنای درست و یا بیشتر استفاده می‌شود (مطهری، ۱۳۹۵، ص ۵۵) و هریک از مفسران کلام الهی از قبیل محی‌الدین عربی در آثارش، عبدالرزاق کاشانی در تأویلات، سلطان‌علیشاه گنابادی در بیان‌السَّعاده، طنطاوی در الجواهر فی تفسیر القرآن، سید قطب در آثارش، طبرسی در مجمع‌البیان و... براساس تخصص و فنی که داشته‌اند، پرده‌ای از پرده‌های قرآن کریم را تفسیر کرده‌اند؛ ولی قرآن کریم عبارت از آن نیست که آنها نوشته‌اند (امام خمینی، ۱۳۸۳، ص ۹۳-۹۵) و از آن برتر و بالاتر است.

گفتنی است که گوناگونی تفسیرها و برداشت‌ها از قرآن کریم، چنان گسترده است که نه فقط امکان دارد هدف از ارسال این پیام که همانا هدایت عالمیان عنوان شده را دچار اختلال کند، بلکه حتی می‌تواند نزد مخاطبان و خوانندگان و بسته به نوع قرائت و فهم‌شان از این پیام، به ضلالت و گمراهی آنان بینجامد. براساس این، اگر مبتنی بر گفته راغب اصفهانی هدایت را راهنمایی با لطف در نظر گرفته و ضلالت را عدول از راه بدانیم، باید توجه داشته باشیم که درواقع، مخاطبان قرآن کریم بر مبنای زمینه‌های مختلف و متفاوت خویش، مستعد این هستند که نه تنها در مسیر هدایت، به معنای راهی که انسان را به هدف و مقصود رهنمون می‌شود، حرکت نکنند، بلکه در مسیر ضلالت، به معنای انحراف از راهی گام بردارند که انسان را به هدف و مقصود می‌رساند.

در توضیح مطلب پیش گفته، باید توجه داشت این واقعیت که قرآن کریم از منابع اصلی هدایت بشر محسوب می‌شود، در برخی آیات صریحاً بیان شده است. به عنوان نمونه، خداوند متعال در آیه ۲ سوره بقره می‌فرماید: «این است همان کتابی که در آن هیچ شکی نیست. پرهیزگاران را راهنماست»^۱ یا در آیه ۵۷ سوره یونس می‌فرماید: «ای مردم! برای شما از جانب پرودگارتان موعظه‌ای آمد و شفایی برای

۱. «ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ».

آن بیماری‌ای که در دل دارید و راهنمایی و رحمتی برای مؤمنان».^۱ افزون‌براین، شبیه به این مضامین را در آیات ۱۱^۲ و ۲۰^۳ سوره جاثیه نیز می‌توان مشاهده کرد. اما درعین حال، گاهی نیز قرآن کریم خود را به مثابه وسیله ضلالت افراد معرفی می‌کند و توجیهش این است که با اینکه برای هدایت انسان نازل شده، اما زمینه‌های مختلف آدمیان و نیز، مواضع و واکنش‌هایشان در مواجهه با تعالیم قرآنی است که موجب کفر، طغیان و گمراهی آنها می‌شود؛ یعنی با اینکه کلام و پیام خداوند یکسان و ثابت است و خود حضرت حق هدف از نزول آن را هدایت انسان‌ها عنوان کرده است، با توجه به آیاتی نظیر آیه ۲۶ سوره بقره،^۴ آیه ۸۸ سوره نساء،^۵ آیه ۶۴ سوره مائده،^۶ آیه ۳۱ سوره مدثر،^۷ آیات ۷۳^۸ و ۷۴^۹ سوره غافر، آیه ۸ سوره فاطر،^{۱۰} آیات ۳۷^{۱۱} و ۹۳^{۱۲} سوره نحل، آیه ۲۷ سوره ابراهیم،^{۱۳} آیه ۲۷ سوره رعد^{۱۴} و آیه ۴۴ سوره فصلت^{۱۵} مخاطبان قرآن، هریک به قدر درک، استعداد، زمینه‌های اجتماعی-فرهنگی و مراتب ایمانی و

۱. «يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ».

۲. «هَذَا هُدًى وَلِلَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَهْمُ عَذَابٌ مِنْ رَجْزٍ أَلِيمٍ».

۳. «هَذَا بَصَائِرٌ لِّلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ».

۴. «إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةٌ فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ».

۵. «فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِتْنَةً وَاللَّهُ أَرَاكُمْ بِمَا كَسَبُوا أَتُرِيدُونَ أَنْ تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَنْ يُضِلِّ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا».

۶. «وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنَ رِزْقِكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا وَالْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ».

۷. «وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا مَلَائِكَةً وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ إِلَّا فِتْنَةً لِّلَّذِينَ كَفَرُوا لِيَسْتَيَقِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَيَزِدَّادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا وَلَا يَزَيَّابَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْمُؤْمِنُونَ وَلِيَقُولَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْكَافِرُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنِ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ وَمَا هِيَ إِلَّا ذِكْرُنَا لِتُنْذِرَ».

۸. «ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَنْ مَّا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ».

۹. «مَنْ دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُو مِنْ قَبْلُ شَيْئًا كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ».

۱۰. «أَفَمَنْ رُزِنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَنًا فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسْرَاتٍ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَصْنَعُونَ».

۱۱. «إِنْ تَحَرَّصَ عَلَى هُدَاهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ».

۱۲. «وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَلَتُسْأَلُنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ».

۱۳. «يُنَبِّئُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ».

۱۴. «وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنْ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَنْ أُنَابَ».

۱۵. «وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَبًا لَقَالُوا لَوْلَا فَصَّلَتْ آيَاتُهُ أَعْجَبِي وَعَزِيزِي قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَشِفَاءٌ وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرٌ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى أُولَئِكَ يُنَادَوْنَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ».

معنوی خویش که متفاوت از دیگران است، برداشت و جهت‌گیری منحصر به فردی از آیات آن خواهند داشت که ممکن است نه تنها آنان را به صراط مستقیم ایمان هدایت نکند، بلکه به مسیر ضلالت و گمراهی بکشاند. در نتیجه، قرآن کریم بر مبنای یک هستی‌شناسی توحیدی، انسان را موجودی مسئول و صاحب‌اراده در نظر می‌گیرد و بنا بر این منظر، هر دو امکان به هدایت رفتن یا به ضلالت افتادن او را بسته به نوع مواجهه‌اش با آیات قرآنی محتمل می‌داند (مطهری، ۱۳۹۶، ص ۳۲-۳۷).

البته باید توجه داشت این واقعیت که کج‌اندیشی و درک نادرست قرآن کریم و به‌طور کلی، کج‌اندیشی و سوء برداشت از دین ممکن است موجب ضلالت برخی افراد شود، تنها اختصاص به کتاب آسمانی مسلمانان ندارد و می‌توان گفت که تمام کتب، اقوال و آموزه‌های دینی از چنین وضعیتی برخوردار هستند (محقق داماد، ۱۳۹۵، ص ۱۵). مثلاً مولوی نیز در مثنوی معنوی که می‌توان آن را تفسیری عرفانی از قرآن کریم به شمار آورد و مبتنی بر مقدمه دفتر اول، اصول اصول دین دانست، در همین زمینه با تأکید بر اینکه کتاب مثنوی نیز همانند قرآن کریم دارای این ویژگی است که توأمان عامل هدایت یا ضلالت باشد، این‌گونه بیان می‌کند:

پس ز نقش لفظ‌های مثنوی	صورتی ضالّ است و هادی معنوی
در نُبی فرمود کاین قرآن ز دل	هادی بعضی و بعض را مضلّ

(مثنوی معنوی، ص ۸۳۷، ابیات ۶۵۵ و ۶۵۶)

در اینجا لازم به توضیح است که نوشتار حاضر قصد ورود به مبحث جبر و اختیار را ندارد؛ چون از سوی اندیشمندان حوزه مطالعات قرآنی و علوم دینی به شکلی مفصل مورد بحث قرار گرفته است و نتیجه را شاید بتوان در عبارت «لا جبر و لا تفویض بل امر بین الامرین» خلاصه کرد. عبارت پیش‌گفته بدان معناست که خداوند متعال، مردمان را در انجام اعمال خویش قدرت و توانایی بخشیده ولی در عین حال، حد و مرزها و چهارچوب‌هایی را نیز برای آنان در انجام اعمالشان قرار داده است. پس اینکه خداوند، مردمان را بر انجام اعمال خویش متمکّن کرده، به معنای نفی جبر مطلق است؛ چنان‌که امر و نهی الهی در مورد برخی اعمال مردمان، بدین معناست که تفویض مطلق نیز وجود ندارد (شیخ مفید، ۱۴۱۳، ص ۴۷).

۶. بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان می‌دهد که صرف مسلمانی و مخاطب قرآن کریم بودن، لزوماً موجب هدایت‌یابی نخواهد بود و چه‌بسا مسلمانانی بوده، هستند و خواهند بود که کارشان بردن رونق مسلمانی است. به‌دیگرسخن، صرف تکیه بر قرآن کریم نمی‌تواند نشان‌دهنده هدایت‌یابی افراد و گروه‌ها باشد و از رفتن و افتادن آنها به مسیر ضلالت جلوگیری کند و بنا بر آنچه که رسول اکرم ﷺ در حدیث ثقلین می‌فرماید و نیز مبتنی بر آیاتی نظیر آیه ۱۷ سوره کهف،^۱ قرآن کریم در مقام بیان، حتماً باید مبینی نیز داشته باشند تا ملاک و شاخص فهم صحیح معانی آیات الهی و راهنمای سلوک در مسیر و به سوی صراط مستقیم هدایت در نظر گرفته شود. این بدان معناست که برداشت‌ها و تفسیرها، زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی، حالات و مقامات و اغراض و اهداف مسلمانان در مواجهه آنها با متن قرآن کریم تعیین‌کننده به هدایت رفتن یا به ضلالت افتادن ایشان است.

از مطلب پیش‌گفته که بگذریم، باید توجه داشت که وقتی براساس مفروضات مکتب فرایندی ارتباط به مبحث هدایت و ضلالت در آیات قرآن کریم نگریسته شود، چون پیام و فرستنده آن پیام دارای اهمیت در نظر گرفته می‌شوند، با چیزی شبیه به رویکرد جبر مطلق مواجه خواهیم شد؛ یعنی صرفاً خداوند متعال در مقام فرستنده پیام و خواست وی و خود پیام یعنی متن قرآن کریم در سازوکار هدایت یا ضلالت انسان‌ها جایگاه اصلی را خواهند داشت.

اما اگر براساس مفروضات مکتب نشانه‌شناختی مبحث هدایت و ضلالت در قرآن کریم را در نظر بگیریم، نتیجه کار چیزی شبیه به رویکرد تفویض مطلق خواهد شد؛ یعنی صرفاً مردمان در مقام مخاطبان پیام و معناهایی که براساس زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی، عرفانی و غیره خویش به پیام نسبت می‌دهند، در سازوکار هدایت یا ضلالت دارای اهمیت اصلی در نظر گرفته خواهند شد.

در نهایت، اگر براساس یافته‌های پژوهش حاضر و مبتنی بر رویکرد تلفیقی مکتب اسلامی ارتباط و مفروضات آن به مبحث هدایت و ضلالت در قرآن کریم بنگریم، نتیجه کار چیزی شبیه رأی مشهور «لا جبرٌ ولا تفویضٌ بل امرٌ بین الامرین» خواهد بود و مشخص‌کننده این واقعیت است که هم خداوند در مقام فرستنده پیام، هم خود پیام یا همان قرآن کریم، هم مردمان در مقام مخاطبان پیام و هم معناهایی که

۱. «...مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِّ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِدًا».

مخاطبان یا خوانندگان پیام برای پیام ارسالی در نظر می‌گیرند و توسط آنان در لحظه خواندن و مصرف پیام تولید می‌شود، در هدایت یافتن یا به ضلالت رفتن‌شان نقش آفرین و تأثیرگذار خواهد بود. آنچه بیان شد، نشان‌دهنده عدم کفایت و بسندگی مکاتب ارتباطی فرایندی و نشانه‌شناختی در بررسی و تحلیل سازوکار هدایت و ضلالت در قرآن کریم و درعین‌حال، مشخص‌کننده این واقعیت است که مکتب اسلامی ارتباط را می‌توان به‌شکلی رضایت‌بخش و بسنده در بررسی متن قرآن کریم و تحلیل مباحث پیش‌گفته به کار برد؛ بدون اینکه هیچ جنبه‌ای از جنبه‌های سازوکار هدایت یا ضلالت مردمان در متن آخرین کتاب آسمانی مورد غفلت و چشم‌پوشی واقع شود. همچنین، این نتیجه‌گیری را می‌توان به‌عنوان ضرورت کاربرد مکتب اسلامی ارتباط و مفروضات چهارگانه‌اش در رجوع به متون دینی و عرفانی و بررسی و تحلیل‌شان از جنبه‌های مختلف در نظر گرفت (فتح‌آبادی، ۱۴۰۳، ص ۶۲) که تأییدکننده نتایج برخی پژوهش‌های پیشین در این زمینه است.

منابع

- * قرآن مجید (۱۳۸۹). ترجمه عبدالمحمد آیتی، چاپ دهم، تهران: انتشارات سروش.
- آقانوری، علی (۱۳۸۲). اختلاف‌پذیری قرآن و دسته‌بندی مسلمانان، نشریه هفت آسمان، ۵ (۲۰)، ۱۷۷-۲۰۲.
- احسانی، ابن ابی‌الجمهور (۱۴۰۵ق). عوالی اللآلی، ج ۴، قم: انتشارات سیدالشهدا.
- اسمیت، فیلیپ، و رایلی، الگزندر (۱۳۹۴). نظریه فرهنگی، ترجمه محسن ثلاثی. چاپ اول، تهران: انتشارات علمی.
- امامی، محمد (۱۳۸۰). بازکاوی هدایت و ضلالت در قرآن. الهیات و حقوق، ۱، ۵۷-۹۷.
- بهرامی‌کمال، نظام (۱۳۹۱). نظریه رسانه‌ها (جامعه‌شناسی ارتباطات). چاپ دوم، تهران: انتشارات کویر.
- جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۵). هدایت در قرآن، چاپ دوم، قم: مرکز نشر اسراء.
- خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۸۳). تفسیر سوره حمد، چاپ هشتم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد (۵۰۲ق). المفردات فی غریب القرآن. تهران: المکتبه‌المرتضویه.
- ساروخانی، باقر (۱۳۸۵). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ج اول، اصول و مبانی، چاپ یازدهم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شیخ مفید، ابوعبدالله محمد بن محمد بن النعمان (۱۴۱۳ق). مصنفات الشیخ المفید، تصحیح اعتقادات الاسلامیه. قم: المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ مفید.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۳ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- عبداللهی عابد، صمد (۱۳۹۹). هدایت و ضلالت از منظر قرآن؛ با درآمدی بر تفسیر موضوعی قرآن. چاپ اول، تبریز: انتشارات دانشگاه شهید مدنی آذربایجان.
- فتح‌آبادی، ابوالفضل (۱۴۰۳). ویژگی‌های ارتباط در قرآن کریم با نظر به آرای جان فیسک در حوزه مطالعات ارتباطی. فصلنامه علمی مطالعات فرهنگ-ارتباطات، ۲۵ (۶۵)، شماره مسلسل ۹۷،

- فیسک، جان (۱۳۸۶). درآمدی بر مطالعات ارتباطی، ترجمه مهدی غبرایی. چاپ اول، تهران: انتشارات دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها.
- گنابادی، سلطان محمد (سلطان‌علیشاه) (۱۳۷۹). بیان السَّعاده فی مقامات العباد، ترجمه محمدآقا رضاخانی و حشمت‌الله ریاضی. جلد ۱، چاپ دوم، تهران: انتشارات حقیقت.
- محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۹۵). قرآن و مثنوی. عرفان ایران، ۴۲، ۱۳-۲۵.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۵). آشنایی با قرآن، ج ۴، چاپ ۳۵، قم: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۶). انسان و سرنوشت؛ مقدمه عظمت و انحطاط مسلمین. چاپ ۵۰، قم: انتشارات صدرا.
- مولوی، جلال‌الدین (۱۳۷۸). مثنوی معنوی، به اهتمام توفیق سبحانی. چاپ اول، تهران: انتشارات روزنه.
- نصیریان، صفر، یوسفی اصل، محمد، و جوان هوشیار، جعفر (۱۴۰۱). نقش عوامل انسان‌شناختی بر هدایت و ضلالت در پاسخ به شبهه جبر الاهی از منظر قرآن. دوفصلنامه الاهیات قرآنی (بارویکرد کلامی)، ۱۰ (۱۲ پیاپی ۱۹)، ۱۱۶-۱۰۱.

References

- * Holy Quran (2010). trans. by Ayati, A., Tehran: Soroush pub.
- Abdollahi Abed, Samad (2020). Guidance and Misguidance according to Quran. Tabriz: Shahid Madani of Azarbaijan University pub. [in Persian]
- Aghanoori, Ali (2004). Quran and Islamic Sects. *Seven Heavens*, 5(20), 179-192. [in Persian]
- Bahrami Komeil, N. (2012). Nazarie-ye Rasane-ha. Tehran: Kavir pub. [in Persian]
- Emami, Mohammad (2001). Bazkaviye Hedayat va Zalalat dar Quran. *Theology and Law*, 1, 57-97. [in Persian]
- Fathabadi, Abolfazl (2024). The Characteristics of Communication in Holy Quran Regarding to John Fiske's Theories in the Field of Communication Studies. *Culture- Communication Studies*, 25(97), 45-66. [in Persian]
- Fiske, John (1990). Introduction to Communication Studies. 2nd ed., New York: Routledge.
- Fiske, John (2007). Introduction to communication studies. Tehran: Daftar-e Motale-at va Tose-e-ye Rasane-ha pub. [in Persian]

- Gonabadi, S. M. (Sultan-Ali-Shah) (2000). Bayan al-Sa'da fi Maqamat al-Ibada. Tehran: Haqiqat pub. [in Persian]. <https://doi.org/10.22083/jccs.2024.378583.3695>
- Imam Khomeini, R. (2004). Tafsire Soore-ye Hamd, Tehran: Moasese-ye Tanzim va Nashre Asar-e Imam Khomeini. [in Persian]
- Javadi Amoli, Abdollah (2006). Hedayat dar Quran. Qom: Asra pub. [in Persian]
- Mohaqeq Damad, S. M. , (2016). Quran and Masnavi. *Erfan-e Iran*, 42, 13-25. [in Persian]
- Motahari, M. (2007). Ashna-ei ba Quran. Vol. 4, Qom: Sadra pub. [in Persian]
- Motahari, M. (2017). Ensan va Sarnevesht. Qom: Sadra pub. [in Persian]
- Nasirian, Safar, Mohammad Yousefi asl and Jafar Javan hoshyar (2023). The Role of Anthropological Factors on Guidance and Misguidance in Response to the Question of Divine Determinism, A Quranic Perspective. *Quran Theology*, 10(19), 101-106. [in Persian]
- Rumi, J. (1999). Masnavi. Tehran: Rozane pub. [in Persian]
- Sarukhani, Baqir (2006). Methodology of esearch in Social SSciences. Vol. 1, Tehran: Institution for Humanities and Cultural Studies pub. [in Persian]
- Smith, Ph. D. , & Riley, A. (2009). Cultural Theory. Tehran: Elmi pub. [in Persian]